

pühitsemiseks toitu. Noored abielunaised pidid tooma palvekotta pardi ja jätma sinna peakatte. Pärast palvust külastasid inimesed oma *böl'akke* (meesliinis sugulasi), viidi läbi *vös' n'erge*. Sel pühal ei kasutatud spetsiaalset palvusviisi (vähemalt pole seda kunagi mainitud).

4. Talvepüha, viimane kalendritsükkel, oli *või* (võinädal, vastlad). Sel pühal toimus aasta viimane palvus *badd'z'õm kualas*. Sinna kogunesid nii mehed kui naised, söödi ohvriparte. Kaasa võeti leiba, see murti tükkideks ja jagati kõigile. Pärast seda külastati meesliinis sugulasi ja lauldi traditsioonilist *vös' n'erge guri* (sama viisi kasutati *bad'd'zõm nunali* ja *petroli* ajal). Külastused kestsid kogu võinädala.

Kalendrikombestik ja selle ajal Omga-võli külates kasutatud viisid on lõu-naudmurtidele üsna tüüpilised, ent samal ajal rikkamad kui mujal, sest traditsioon on selles piirkonnas paremini säilinud.

Tõlkis Ulve Pedastik

MORDVA PILLIMUUSIKA TÜÜBID SÜMBOLPROGRAMMILISE ISELOOMUGA PILLILOOD

Nikolai Bojarkin. Mordva, Saransk

Seda tüüpi traditsioonilisse muusikasse kuuluvad lood, mida tavaliselt esitati animistlikule puude ja vee kultusele pühendatud rahvapalvustel (*ozksidel*). Erinevalt programmilistest kirjeldavate ja onomatopoeetiliste elementidega lugudest ei ole nimetatud palad otseselt seotud peegeldatavate nähtustega. Nende programmilisus ilmneb harmoonias tavapärase intonatsioonina ja on rollilt lähedane ideogrammidele, mis on arusaadav asjassepühendatutele ja arusaamatu enamikule ülejäänutele. Selliseid lugusid on I. Matsijevski nimetanud erilist tüüpi pillimuusikaks - *programmiline suunitlusega lugudeks*.

Niisiis, kui programmilistel - kirjeldavatel ja jäljendavatel pillilugudel on mingi kõigile arusaadav süžee, sest nad räägivad kunstikeeles ümbritsevast maailmast, ja nende semantika kutsub esile samu või peaaegu samu assotsiatsioone nii asjassepühendatutes kui pühendamatuses, siis sümbolprogrammilised lood on kodeeritud märkide keelde. See teeb programmi mõistmise ilma nende

harmoonia ja helikõrguste iseärasuste spetsiaalse tundmiseta võimatuks. A. Schafti järgi võivad “traditsiooniliselt helid ja nende kombinatsioonid samuti sümboolseks kujundiks olla, enamasti seoses teatud emotsionaalse seisundiga, mis on mõistetav ainult kindlas kultuurikeskkonnas... Sümbolite skaala on äärmiselt lai, nende võimalused on piiramatud.”

Muusikalised ideogrammid on sarnaselt teiste kunstide ideogrammidele (näit tikkimine, rituaalsed tantsud, pantomiim) erinevate inimpõlvkondade vaheliseks ühenduslüliks. Niisiis on muusikalised kujundid ja ideed sümbolprogrammiliste pillilugude traditsioonilisse keelde kodeeritud. Need lood ei saa olla suguluses kirjeldavate programmiliste lugudega, milles looduse “musikaalsus” on ikka veel tuntav. Selles suhtes on sümbolprogrammilised lood suguluses mordvalaste juures eelmise sajandini säilinud piktograafiaga, iidse kommunikatsioonivormiga. Seda oletust tõestavad meie tähelepanekud märgisüsteemi relikptide kohta, mis on säilinud kõnealuste pillilugudega saadetavates mordva traditsioonilistes tantsudes.

Selliste tantsude ja pillilugude rütmikale on kõige iseloomulikum mittetsükliilise järjest kasvava ostinaatosarnase liikumise eriliselt arendatud meeleolu. See koreograafia või meloodiaga korraldamata intonatsiooniline rütm on ühendatud spetsiaalsete plastiliste kehaliigutustega, andes edasi muljet allasurutud emotsioonidest, sisemisest võimsast järk-järgult välja päästetavast energiast. Kogu emotsionaalne laeng jääb nendes tantsudes, erinevalt zoomorfsetest imitatsioontantsudest, oma põhiolemuses pilkude eest varjatuks. Nende mõte tuleneb olemusest, pärinedes tõenäoliselt iidsest maailmapildist, *Weltanschauung*ist, mis oli oma plastilises vormis mõistetav kauge mineviku traditsioonilises kultuurikeskkonnas.

Arenenud kirjakeele puudumisel väljendas selline kunst oma spetsiifiliste vormidega ühiskonna põhiideeid ja -vaateid. Kogu muusikaga, ka pillimuusikaga seotud probleemide kompleksi mõistmiseks ongi mordva koreograafia sümboolika dešifreerimine oluline. Peab märkima, et sellisel ümbritseva helidemaailma kunstilise väljendamise vormil on iseseisev selle maailma abstraherimise ja tüpiseerimise tasand.

Seni talletatud pillimuusikas pole kirjeldavad ja sümbolprogrammilised pillilood alati eristatavad. Nende sajandeid kestnud rööbitiareng on viinud segavormide tekkimisele. Üldjoontes on lugu säilitanud selle, mis on olnud konkreetsetes tingimustes paremini mõistetav. Segunemise tendentsid hoogustusid iidsete sotsiaalsete funktsioonide taandumisel, rituaalsete süsteemide lagunemisel, eriti viimasel (kahel viimasel) sajandil.

PUUDE KULTUSEGA SEOTUD PILLILOOD

Tavakohaselt esitati neid rahvakalendri palvustel kevadel ja suvel: *ine ši* (suur päev) langeb pärast mordvalaste kristianiseerimist ühte lihavõtetega; *baban' ozks* või *vel' ozks* (küla palvus) peetripäevaga 29. juunil; *keremetiga*, mida tähistati 18. augustil, langeb kokku kristlik froli- ja lavripäev. Kõiki kalendripalvusi peeti pühas salus, *keremetti* tavaliselt tamme, pärna, kase, jalaka või männi all.

Ülalnimetatud palvustel täitsid tähtsamaid rituaalseid funktsioone järgmised isikud: palvuse juht - *ozksatja* (*ozks* - palvetama, palvusest osa võtma; *atja* - vanaätt), või *ozksbaba* (*baba* - vana naine), kes täitis vahetalitaja osa jumaluse ja inimeste vahel, oli tema ruupor, kuulis ta "häält"; kaunis tütarlaps (arvatavasti sugukonna naisalge kehastus); vahva, kaunis noormees (arvatavasti sugukonna meesalge kehastus); torupille ja *njudisid* (sõrmiline) mängivad muusikud ja *toramal* (pasunal või sarvel) kaitse signaalide mängijad.

Teadlaste arvates olid ühispalvustel muusika ja laul kõige aktiivsemad komponendid. *Ozksidele* kutsuti parimad muusikud (torupilli-, *njudi*-, viiulimängijad) ja tantsijad.

Olgu täienduseks märgitud, et *ozksidel* oli rituaalne tähendus laulude tekstidel, laulukoori kõlal, pillilugudel ja ka pillide (*puvama*, *njudi*) materjalil ja pillidel endil. Näiteks kasutati *ozksidel* rituaalsete lugude esitamiseks spetsiaalseid rituaalseid torupille (*ozks puvama*), mis erinesid teistest torupillitüüpidest oma arhailise ehituse poolest. Mõnel pool olid selliste torupillide õhukotid valmistatud pühade loomade (nendeks olid tavaliselt kogukonna raha eest ostetud härjad) põitest ja sarvedest, mis olid torupillidel ja *nju-didel* resonaatoriks. Tihti olid muusikud *ozksatja* ja *ozksbaba* kõrval meediumiteks, so vahendajaiks kogukonna ja mütoloogilise kaitsevaimu vahel. Kogukond tegi kõik meediumi hääle (muusiku puhul pilli heli) hüvanguks, et see kaitsevaimuni jõuaks. Selleks asetisid muusikud kohaletoodud väravapoolle, mis tõsteti mängimise ajaks kõrgemale; nõnda vähendati vahemaad kogukonna ja kaitsevaimu vahel. Sarnastel mari palvustel ronisid muusikud puu otsa ja mängisid jumalusele rituaalsel kandlel. Kaitsevaimuga suhtlemisel olid olulised pühad torupillid või vähemalt selle üks osa - *njudi*. Ühtki teist pilli, näiteks neid, mida kasutati kurjade vaimude väljaajamisel (*torama*, *kõrinad*), ei kasutatud.

V. Bržinski arvab siiski, et torupillimängijate ülespoole tõstmisel oli ka praktiline põhjus. "See komme," kirjutab ta: "täitis kahte eesmärki: esiteks muusikute kui eriliselt austatavate staatuse tunnustamine ja teiseks oli kõrgemalt positsioonilt koori mugavam juhatada." Isegi kui nii tehti teisel põhjusel, on see hilisematel aegadel kadunud. *Ozksid* on tugevasti muutunud ja osaliselt üle võtnud traditsioonilise rahvateatri esteetilise funktsiooni. *Ozkside* levitatud

puudekultusega seotud sümbolprogrammiliste lugude hulgast on meieni jõudnud ainult need, mis pühendati kasele (*kelu*) ja männile (*pešenja*). Pühade puude kujund on laialt levinud vanasti *ozksidel* esitatud rahvalaulu tekstides. See viitab ühisele mütoloogilisele alusele. Need laulud vahendavad vanimat universumi kontseptsiooni. Näiteks traditsiooniliselt mordvalaste poolt minevikus kummardatud püha kasepuu on suguluses maailmapuu kujutelmaga, mida kohtab paljude soome-ugri ja teiste rahvaste seas.

Mordva mütoloogias on maailmapuu kolme maailma vahekordade sümbol: juured on allilmas, mis on rahvatraditsioonis surnute, esivanemate maailm; võra - müütiliste kaitsevaimude maailmas; tüvi on meie maailmas ja ühendab meid kaitsevaimude ja esivanemate maailmaga. Kaske kujutatakse suure vana puuna. Selle ümber tiirlevad taevakehad; puu alt voolab välja raviallikas, mille vesi annab inimestele tagasi tervise ja jõu ning pimedatele silmanägemise. Mordva rahvauskumuste järgi on ka puil endil raviv jõud.

Mõnedel juhtudel on maailmapuu kujutelmi seostatud uskumustega maailmalinnu ja suurte naiskaitsevaimude sünnist. Buguruslani rajooni rännanud ersalaste pärimus jutustab: *Maailma keskel on üks ebatavaline, püha kask. Sellele ehitas oma pesa ilmalind, ülemkaitsevaimu saadik. Ta munes kolm muna: ühest koorus lõikuse ja viljakuse kaitsevaim Norovava, teistest - tuule kaitsevaim Varmava ja puude kaitsevaim Virjava.*

On huvitav, et tänapäeval teatakse mütoloogilisi laule kasest samades külates, kus on hästi säilinud ka programmiline pillilugu *kelu* (kask). Vanad inimesed mäletavad, et *kelulaule* ja -pillilugusid esitati kogukonna *ozksidel* veel 20.-30. aastatel.

Võrreldes kaselaulude tsükliga on männile pühendatud laulud mokša ja erasa külates tunduvalt vähem tuntud. Samanimelised pillilood (*peše* - mänd ja *pešenja* - männipuuke) on palju sagedasemad kui laulud, eriti mokša muusikute seas.

Rahvapalvustel olid puudega, millede hingi vanasti samastati teravilja ja koduloomade kaitsevaimudega, seotud poeetilised tekstid, puude hingedele adresseeritud palvevormelid (mänd oli pühendatud leivale, tamm oli vihma sümbol, kask oli hobuste kaitsevaim). Vastavalt muusika stilistilistele iseärasustele ja esitusviisile jaguneb pühade puudega seotud programmiline pillimuusika omakorda kaheks:

1. Tantsulood.
2. Mütoloogilistele lauludele viisilt lähedased meloodilised lood.

Teine liik on lähedane vokaal-instrumentaalsele muusikale, mille teemad on seotud sama kujundisfääriga - puude kummardamise kultusega. V. Bržinski küsitluste andmetel "jagunesid muusikud kahte gruppi: torupillimängijad ja sarvepuhujad ning torupilli- ja viiulimängijad. Kumbki grupp saatis vastavat

koorilaulu osa”. Viimast võib tõlgendada kui koori vokaalpartiide esitamist pillidel ja see on täiesti õigustatud. Käesoleva töö autor on üles kirjutanud selletaolisi näiteid, ehkki need polnud kõnealuste *ozksidega* seotud. Ent tundub, et muusikute gruppidesse jagunemise kohta *ozksidel* (kui mitte arvestada kahe torupillimängijate grupi vastastikust mängimist) mingit tõestust ei ole.

Veel enam, suurem osa etnograafilisest materjalist näitab, et viiul (*gar'ze, kaiga*) võeti *ozksidel* rituaalse pillina kasutusele hiljem, kui paljud kalendriitused hakkasid omandama esteetilist funktsiooni, arenedes millekski dramatiseeritud meelelahutuse laadseks. Lõpuks ei ole väljaspool tänapäevaseid lindistusi tõestatav, et viiulit oleks *ozksidel* kasutatud ühegi meloodilise laulu saateks, eriti tosina laulja puhul, kuivõrd viiul ei mängi piisavalt valjusti. Järelikult toetub V. Bržinski kogutud informatsioon suhteliselt hiliste palvuste muusikale.

Mõlemad ülalmainitud sümbolprogrammilise muusika liigid - rütmilt elastne tants ja meloodilised pillilood (ning viimastele lähedased meloodilised pillide saatel esitatud hümnisarnased laulud) - kujutasid üht ja sama. Nad täiendasid teineteist, tasakaalustasid *ozkside* kompositsiooni, olid nende palvuste kõige tähtsamateks komponentideks.

Tänapäeva mordva külas on ülalnimetatud pillimuusika liikidest hästi säilinud ainult tantsulood. Meloodilised lood on vähem levinud. Vokaal-instrumentaalseid laule, mis on säilitanud oma programmilise nime, esitatakse aga ilma pillisaateta. Kõiki neid rituaalseid sümbolprogrammilisi lugusid esitatakse tänapäeval rituaalidega seostamiseta ja uute pillidega (viiul, lõõtspill, balalaika).

VEE KULTUSEGA SEOTUD PILLILOOD

Sümbolprogrammiliste rituaalsete tantsulugude hulka, mis on seotud animistlike kultustega, kuuluvad ka programmilise nime *vedjava* all tuntud tantsulood (*ved'* - vesi, *ava* - naine, ema). See on müütiline vee-, abielu- ja lastesünnitamise naiskaitsehaldjas. Tema kultus avaldub rohkem abielu- ja kevade riitustel, ja seda eepilise rahvaluule andmetel. Tema kuju on mordva folklooris polüsemantiline.

Abiellumisriitusel oli *vedjava* viljakuse kehastus, kellel paluti kinkida arvukas järelkasv, talle ohverdati (vette visati leiba, valati õlut), teda lepitati rituaalsete tantsudega, mida saadeti torupillidel või *njudil*, hilisematel aegadel - viiulil. Kevadtüdrukute riitusel, mida peeti jäämineku ajal, paluti teda ohjeldada talvel kogunenud stiihilisi loodusjõude. Muinasjuttudes, muistendites ja memoraatides on ta võimeline kurja nõidust saatma; oma lauluga teeb ta ära noore jahimehe ja eksitab läbipääsmatusse sohu (kus viimane mõnikord hukub). Traditsiooni järgi elutseb *vedjava* vees - jõgedes, järvedes, kaevudes; pikki

tumerohelisi jõe- ja järvekasvusiid kutsutakse mõnel pool nimedega *vedjavan' tšert'* - *vedjava* juuksed, *vedjavan' nalt* - *vedjava* noot. Sellele kaitsehaldjale pühendatud *ozkse* peeti loodusliku veekogu kaldal, harvemini kaevu juures, ja seal esitati ka tseremoniaalseid laule ja pillilugusid.

Nii mokša kui ersa asustuse erinevaid alasid puudutav etnograafiline kirjanud viitab peamiselt *vedjavale* pühendatud abiellumisega seotud *ozksidele* ja tantsudele.

Etnograafid peavad "ilmset liiderlikkust tantsu kestel" vee kummardamisele pühendatud *ozkside* üheks iseloomustavamaks jooneks, "mis viitab mordva Aphrodite-kultusele" (B. Mainov). Ta nimetab arvukaid *vedjava* kummardamisega seotud rituaalseid toiminguid, mis kahtluseta on suguluses igat liiki viljakuskultustega ja surnute maailmaga. Rituaalse atribuutika sümbolika on samuti seotud vee kultusega: linane riietus sümboliseeris jõge, on teateid suure õlgedest falloosega jõe viljastamise riitusest jne.

Pärast pulmaööid *vedjavale* pühendatud *ozkside* korraldamise stabiilsus ning pruudi saatmine rituaalsete tantsulugudega annab tunnistust mõnede karpogoonse maagia (naiskaitsevaimu soosing) elementide säilumisest kõrvuti ilmsete katartilise maagia elementidega (puhastumine pärast pulmaööid).

Pruudi pillimänguga saatmine pärast pulmaööid on praegugi üsna levinud paljudes mordva külades, eriti Volga jõe idapoolsetel aladel. Paljud informandid seletavad pruudi vee juurde minekut kui "*pruudi tutvustamist selle kaevuga, kust ta edaspidi hakkab vett võtma*". Seejuures esitatakse igasugust tantsumuusikat, sh laenatud vene muusikat, mille järgi noored tantsivad. Kui vanemad inimesed sel ajal tantsivad (näit kosjasobitaja), on seda tavapäraselt peetud kergemeelseks või frivoalseks.

Vedjava lugudest on tänaseni säilinud vaid vähesed näited, kuid vanad inimesed mäletavad, et mainitud *ozksidel* mängiti neid kuni II maailmasõjani. Nad ei ole võimelised rääkima mingitest harmoonia või nende lugudega saadetavate tantsude iseärasustest. Nad mäletavad vaid, et neid lugusid ei olnud tavaks esitada ühelgi muul ajal. On ilmne, et kui *vedjavale* pühendatud *ozksid* hakkasid välja surema, ei kadunud lood täiesti, vaid läksid üle mitterituaalseks tantsumuusikaks (nagu muud rituaalsed tantsulood), säilitades mõnikord oma funktsiooni ja vastavuses uute, laenuliste pillidega, ka harmoonia.

Vedjavale pühendatud laulud, mida harjumuspäraselt esitati *ozksidel*, on tänases igapäevaelus üsna harvad. Nad on hästi säilinud ainult mokša külades Mordva Tenguševo regioonis. Seal oli komme esitada neid Mokša jõe kallastel jäämineku ajal. Laulsid tüdrukud, käest kinni hoides, näoga vee poole ja kergelt kahele poole kõikudes. Neid laule on üles kirjutatud autori juhendatud

ekspeditsioonidel. *Vedjava* palved on erakordselt meloodilised. Seda liiki poeetilisi tekste, küll ilma meloodiata, on autor üles kirjutanud Volga jõest lääne poole välja rännanud ersalastelt.

Tõlkis Ants Johanson

UUTE ABIVAIMUDE SAAMISLUGU NANAI ŠAMANISMIS

Tatjana Bulgakova. Venemaa, Sankt-Peterburg

Nanai šamanism pakub tänuväärset uurimismaterjali uute abivaimude kujutelmast ja selle tekkimise lähtealusest. Nanaide vaimne pärimus hääbub praegu väga kiiresti, ent ühtlasi areneb ja täieneb uute sü•eede ja tegelaskujudega. Juba 1922. a märkis I. Lopatin, et nanai mütoloogiat iseloomustavad ebastabiilsus ning loovus. Ta täheldas, et mütoloogia areng goldidel (nanaidel) pole veel lõppenud ning “seetõttu ei tunne paljud goldid mitte ainult vaimude klassifikatsiooni, vaid ka paljusid vaime endid” ja “uute vaimude loomine toimub igal sammul.”¹ Viimaste aastate välitöödel kogutud rikkalik materjal² kinnitab neid seisukohti. Meditatsiooniretkele haigestunu hinge otsima suundudes šamaan ilmselt ei tea, mis teda transiseisundis ees ootab. Ta võib kohtuda täiesti tundmatute vaimudega. Tänapäevani võib šamaaniga juhtuda, et ta nagu Lopatini aegadel “iga transiseisundi ajal leiab mõne uue vaimu või elustub ta mälus juba unustatud vaim.”³ Panteoni tegelased vahetuvad kogu aeg: ühed vaimud kaotavad mingil põhjusel aktuaalsuse ja unustatakse ning teised astuvad nende asemele.

Nanai vaimud erinevad üksteisest stabiilsuselt. Kõige püsivamad kujutelmad on seotud võimsaimate vaimude *enduritega*, seda liiki vaime enam ei lisandu. Ilmselt on see seotud asjaoluga, et nad ei pärine nanai kultuurist, vaid on mitmete andmete põhjal mandžu algupära. Samal ajal on uute tegelaste tekkimine nanai vaimude seas päris tavaline. Käesolevas artiklis tutvustame neist kahte liiki: šamaani abivaime *seven*⁴ ning surnud šamaani hingeks olnud ja hiljem sugu•võsa abivaimuks muutunud vaime.

Ekspeditsioonimaterjalid lubavad väita, et vaimukujutelmad tekivad reaalse maailma sündmuste mõjul. Näiteks õnnestus mul jäädvustada muistend selle kohta, kuidas *simurid* (hiigelsuurte madude sarnased olendid, keda jahimehed näevad aeg-ajalt taigas) muutusid *seveniteks* - šamaani abivaimudeks.⁵